

NİTQİN KOMMUNİKATİVLİYİ VƏ ONUN FORMALARI

“Nıq – müəyyən kollektivin digər üzvləri ilə əlaqə saxlamaq məqsədilə dildən istifadə edən şəxsin fəaliyyəti, danışıq; mürəkkəb məzmunun həm informasiya, həm çağırış – müraciət, həm də dinləyicini təhrik etmə və s. ifadəsi üçün dilin müxtəlif vasitələrinin işlədilməsidir” (1, s. 187). Dil və nitq eyni bir hadisənin bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqədə olan iki cəhətidir. Nitqin aydınlığı və təsirli ola bilməsi üçün dil, öz növbəsində dilin mövcudluğu üçün nitq zəruridir. Hər hansı dilin sistemini yalnız nitqdəki təzahürünə görə müəyyənləşdirmək olur. Nitq nəinki dili təzahür etdirir, həm də onu inkişaf etdirir, formalaşdırır. Nitq fəaliyyətdə, yəni öz funksiyasını yerinə yetirməkdə olan dildir, nitq aktıdır. Nitq dilin konkret ünsiyyət şəraitində realizə olunması, informasiyanın ötürülməsi və əldə edilməsidir. Dil ünsiyyət vasitəsidirsə, nitq ünsiyyətin özüdür.

İsveçrə dilçisi məşhur F.de Sössürün “Ümumi dilçilik kursu” adlı əsərində dil və nitqin oxşar və fərqli cəhətləri ilk dəfə ətraflı şəkildə şərh olunmuşdur. O, dil və nitqi iki müxtəlif hadisə hesab etmiş, göstərmişdir ki, dil qrammatik sistem və lüğət tərkibindən, yəni dil vahidlərindən, nitq həmin vahidlərdən ünsiyyət məqsədilə istifadədir. Nitq fərdi danışıq və eşitmə faktorlarından ibarətdir (6, s. 65). Sonralar bu tezisə bağlı müxtəlif nəzəriyyələr meydana gəlmiş, fikirlər söylənilmişdir. Bu fikirlər nəticə etibarilə belə ümumiləşdirilmişdir ki, dil və nitq fərqli kateqoriyalar olsa da, bu iki anlayış bir-birinə bağlıdır, bir-biri ilə dialektik vəhdətdədir. Dilin funksiyaları (məlumat vermə, ünsiyyət, təsirgöstərmə) nitqin də funksiyalarıdır. Dil nitqin hesabına, nitq də dilin hesabına zənginləşir. Dil nitqdə fəaliyyət göstərir. Nitqdən təcrid olunanda o mücərrəd bir mahiyyət daşıyır, ünsiyyət, anlama üçün yararsız olur. Nitq ünsiyyət prosesi olduğundan nitq və dil arasındakı qarşılıqlı əlaqələr bu prosesdə baş verir.

Nə qədər yaxın və qarşılıqlı əlaqədə olsa da, dil və nitqin özünəməxsus cəhətləri vardır ki, bu onları bir-birindən fərqləndirir. Bu fərqlər aşağıdakılardır:

1. Dil həmcə nitqdən genişdir;
2. Dil ümumxalq, nitq fərdi səciyyə daşıyır;
3. Dil ünsiyyət vasitəsi, nitq ünsiyyət prosesidir;
4. Nitq fikrin ifadəçisidir, dil təfəkkürün formasıdır;
5. Dilin əsas mahiyyəti ünsiyyət vasitəsi olmasıdır. Nitqin əsas cəhəti məzmunluluq, aydınlıq, mənalılıq, təsirlilik və dəqiqlikdir;
6. Dil nitqin silahıdır, məhsuludur, nitq dilin hər dəfə ünsiyyət vasitəsi kimi işlədilməsidir;
7. Dil dilçiliyin, nitq psixologiyanın tədqiqat obyektidir.

Nitq *yazılı* və *şifahi* formada təzahür edir. Hər bir fərd öz fikrini şifahi və yazılı formada ifadə edir. Nitq aktının baş verməsində şərait, məkan, danışanın mədəni səviyyəsi, savadı mühüm rol oynayır. Nitqin şifahi və yazılı növləri arasında əlaqə və bağlılıq var. Şifahi və yazılı nitqin formalaşmasında, kommunikativ funksiya daşımada fizoloji amillərlə yanaşı, görmə, eşitmə, duyma kimi hiss üzvləri də iştirak edir. Nitqin mədəni səviyyəsinin müəyyənləşməsində həmin üzvlərin mühüm rolu var. Şifahi və yazılı nitq arasında qarşılıqlı əlaqə ilə yanaşı, fərqlər də mövcuddur. Belə ki, şifahi nitqin törəmə prosesi öz-özünə əmələ gələn axından ibarətdir, danışan söhbət zamanı danışıq üzvlərinin fəaliyyətindən xəbərsizdir. Yazılı nitqdə isə danışan öz fəaliyyətinə tam nəzarət edir. Şifahi nitqdə dil, yazılı nitqdə əl və göz fəaldır. Göz əlin hərəkətini düzgün istiqamətləndirir. Şifahi nitq eşitmə, dinləmə, qavrayış üçün nəzərdə tutulan səsli, tələffüz edilən nitqdır. Danışan adamlar nitq zamanı birbaşa bir-birinin üzünü və bədəninin hərəkətini görür, səsini, ahəngini duyur, nitqin məzmununu anlayır. Bu nitqdə məqsəd danışanın dinləyicinin anlayacağı şəkildə öz fikrini ifadə etməsidir. Şifahi nitqin əsas vəzifəsi ədəbi dilin normalarına yiyələnməkdir.

"Şifahi nitqin düzgün təşkil edilməsinin ilkin şərti ədəbi dili bilmək, ondan istifadə etməyi bacarmaqdır. Burada dilin düzgünlüyünə və təmizliyinə daha çox diqqət yetirilməlidir. Şifahi nitqdə ləhcə elementlərinə və əcnəbi sözlərin təhrif olunmuş formasına yol verilməməlidir" (5, s. 85). Varvarizm, vulqarizm və jaqron sözlər mümkün qədər şifahi nitqdə işlədilməməlidir. Şifahi nitq canlı, ifadəli və obrazlı olmalıdır. Nitqi zənginləşdirmək və onun aydınlığını gücləndirmək üçün sinonimlərin işlədilməsinin də əhəmiyyəti çox böyükdür. Şifahi nitq nə qədər canlı, təsirli və ekspressiv olsa, dinləyicilər bir o qədər ona maraqla, heyranlıqla qulaq asarlar.

Şifahi nitq intonasiya, mimika və jestlərlə təmin olunur. Bu nitqdə intonasiyanın rolu böyükdür. Nitqin avazı, nitqdə vurğu, fasilə, durğu nitqin tezliyi intonasiyanın tərkib hissələridir. Şifahi nitqin əsas xüsusiyyətləri bunlardır:

- Şifahi nitq danışılır və eşidilir;
- Şifahi nitq leksikasında hamıya aydın, ümumişlək sözlərə daha çox yer verilir;
- Şifahi nitqdə cümlələr, əsasən, qısa və aydın olur;
- Şifahi nitqdə danışıq dilinin xüsusiyyətləri mühafizə olunur;
- Şifahi nitqdə intonasiya, vurğu və s.vasitələrdən istifadə olunur;
- Mimika, jest və digər hərəkət vasitələri özünü göstərir;
- Şifahi nitqdə nitq axını sürətli olur. Adi halda insan 1 dəqiqədə 80-100 söz tələffüz edir, lakin bəziləri isə bir dəqiqədə 120-dən artıq söz söyləyə bilirlər.

²⁰ Bakı Dövlət Universitetinin dosenti

"Şifahi nitqdən fərqli olaraq, yazılı nitqdə fonetik, leksik və qrammatik normaların düzgün əməl edilməsinə, durğu işarələrinin düzgün işlədilməsinə xüsusi diqqət yetirilir. Burada dil vasitələrinin seçilməsinə, cümlələrin bütövlüyünə, nitq parçalarındakı məntiqi ardıcılığa, məntiqi əlaqə və formalara fikir verilir." (2, s. 45).

Yazılı nitqin dərk edilməsində durğu işarələri mühüm rol oynayır. "Durğu işarələri yazılanı oxumaq üçün musiqi notları təsiri bağışlayır" (4, s. 45). Yazılı nitqin xüsusiyyətləri bunlardır:

- ❖ Yazılı nitq yazılır və oxunur;
- ❖ Yazılı nitqdə elmi, texniki, siyasi və başqa terminlər çox işlədilir;
- ❖ Yazılı nitq ədəbi dilin normaları əsasında inkişaf edir;
- ❖ Yazılı nitqdə intonasiya, fasilə, durğu və s. şifahi nitq ünsürlərini əks etdirən durğu işarələrindən istifadə edilir;
- ❖ Yazılı nitqdə jest, mimika kimi vasitələr rol oynamır;
- ❖ Yazılı nitq hər hansı bir məlumatın, fikrin nəsilədən-nəsilə keçməsində əsas rol oynayır.

Nitqin bu iki növü ilə yanaşı, digər növləri vardır ki, bunlar da özünü, əsasən, şifahi nitq daxilində göstərir. Nitqin monoloji və dialoji forması şifahi ünsiyyətin əsas formalarıdır.

Monoloji nitq. Monoloq danışanın öz-özünə müraciətlə söylədiyi nitqdır. Monoloji nitq hər hansı müəyyən bir ideya, fikir, məsələ, məlumat, informasiya, xatirə və s. bir nəfərin ardıcıl, rəbitəli, geniş və ya qısa nitqi kimi özünü göstərməlidir. Bu nitqdə fasilə sürət, ahəng, ton xüsusi rol oynayır. Buraya mühazirə, məruzə, məlumat, çıxış, məktub, məqalə və s. daxildir. Monoloji nitq müxtəlif məqsədli və məzmunludur: öyrətmə, inandırma, məlumat vermə, müxtəlif təbiət və cəmiyyət hadisələri haqqında daxili fikir, hiss və həyəcanları yerinə yetirmə, məzmunluluq və s. monoloqun daha mürəkkəb formalarıdır. Hər adam monoloji nitqə qabil deyil. Adamların çoxu rəbitəli danışıq bilmir. Şifahi nitqin monoloji forması danışıqdan yüksək nitq mədəniyyəti tələb edir. Monoloji nitqin aşağıdakı növləri var:

1. Nəqlətmə monoloqu – baş vermiş hadisənin məzmununun danışıqlıdır: dinləyiciyə baş verənlərin təfərrüatları çatdırılır.

2. Təsviri monoloq – mövcud varlıqların xarici və daxili əlamətlərinin dinləyiciyə çatdırılmasıdır. Nəqlətmədən fərqli olaraq, təsviri nitq "portret" xarakteri daşıyır və danışıqdan ustalıq tələb edir. Maraqlı bir nüansa baxmaq: gözləri anadangəlmə görməyən bir adamda nəyinsə təsəvvürünü yaratmaq baş vermiş hadisəni nəql etməkdən daha çətindir.

Məlumatverici nitq – informasiya xarakteri daşıyır. Burada informasiya yükü ümumi məsələlərdən tutmuş əsas faktlara qədər olan məlumatları əhatə edir. Məlumatverici nitqdə təkcə olmuş hadisələr deyil, hazırda baş verən və gələcək işlər barəsində də xəbər vermək məzmunu daşıyır.

Monoloji nitqin digər növləri bunlardır:

4. Daxili nitq
5. Lirik
6. Dramatik
7. İnandırma
8. Təbliği monoloq

İctimai-siyasi həyatda monoloji nitqin, əsasən, dörd forması vardır:

- Mühazirə
- Məruzə
- Nitq
- Çıxış

Şifahi nitqin dialoji forması. Dialoq iki və daha çox şəxs arasında gedən qarşılıqlı söhbətdir. Dialoq replikalardan təşkil olunur. Dialoji nitq, əvvəla, birbaşa reaksiya tələb edir, ikincisi, dialoq danışan şəxslərin emosional-ekspressiv, rəbitəli nitq şəraitində baş verir, üçüncüsü, dialoq müəyyən şərait və ya obyektə bağlı olur. Bu nitq müəyyən konkret şəraitdə ünsiyyətin ikitərəfli canlı formasıdır. Dialoji nitqin 5 forması var.

1. Monoloji
2. Söhbət və danışıq
3. Sual – cavab
4. Müsahibə
5. Müzakirə

Demək ki, şifahi nitqin monoloji və dialoji formaları nitqin bu formasını bütün təfərrüatı ilə əhatə edir. Şifahi nitqin bütün incəlikləri: onun quruluşu, mədəni səviyyəsi, normativ strukturu, kommunikativ keyfiyyəti monoloji və dialoji şəraitdə özünü büruzə verir. Teleradio aparıcılarının dilində, tamaşalarda, filmlərdə obrazların mənəvi keyfiyyəti, nitq mədəniyyəti onların tək – özü-özünə danışıqı və ya başqa qəhrəmanlarla ünsiyyəti nəticəsində ortaya çıxır. Burada diqqəti çəkən bir sıra məqamlar olsa da, ancaq ikisi dinləyici aspektindən maraqlıdır: danışanın diksiyası və nitq etikətləri.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. Abdullazadə N., Xalıqov F. Azərbaycan dili. Bakı, 2006
2. Ağayev F. Azərbaycan dilinin intonasiyası. Bakı, 1978
3. Babayev A. Azərbaycan dili və nitq mədəniyyəti. Bakı, 2015
4. Əliyev K. Nitq mədəniyyəti və üslubiyyətin əsasları, Bakı "Bakı Universiteti" nəşriyyatı, 2001

Açar sözlər: nitq, dil, monoloq, dioloq, ünsiyyət, yazılı, şifahi

Ключевые слова: речь, язык, монолог, диалог, общение, письменное, устное

Key words: speech, language, monologue, dialogue, communication, written, oral

NİTQİN KOMMUNİKATİVLİYİ VƏ ONUN FORMALARI XÜLASƏ

Məqalədə nitqin kommunikativ funksiyası və onun formaları haqqında məlumatlar əks olunub. Dil və nitq eyni bir hadisənin bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqədə olan iki cəhəti olmasında məqalədə qeyd olunub. Nitqin aydınlığı və təsirli ola bilməsi üçün dil, öz növbəsində dilin mövcudluğu üçün nitq zəruridir. Hər hansı dilin sistemini yalnız nitqdəki təzahürünə görə müəyyənləşdirmək olur. Nitq nəinki dili təzahür etdirir, həm də onu inkişaf etdirir, formalaşdırır. Nitq fəaliyyətdə, yəni öz funksiyasını yerinə yetirməkdə olan dildir, nitq aktıdır. Nitqin monoloji və dialoji forması şifahi ünsiyyətin əsas formalarıdır. Monoloq danışanın öz-özünə müraciətlə söylədiyi nitqdır. Monoloji nitq hər hansı müəyyən bir ideya, fikir, məsələ, məlumat, informasiya, xatirə və s. bir nəfərin ardıcıl, rəbitəli, geniş və ya qısa nitqi kimi özünü göstərməlidir. Dialoq iki və daha çox şəxs arasında gedən qarşılıqlı söhbətdir. Dialoq replikalardan təşkil olunur. Dialoji nitq, əvvəla, birbaşa reaksiya tələb edir, ikincisi, dialoq danışan şəxslərin emosional-ekspressiv, rəbitəli nitq şəraitində baş verir, üçüncüsü, dialoq müəyyən şərait və ya obyektə bağlı olur.

КОММУНИКАТИВНОСТЬ РЕЧИ И ЕЕ ФОРМЫ РЕЗЮМЕ

В статье представлены сведения о коммуникативной функции речи и ее формах. В статье отмечается, что язык и речь - это два взаимосвязанных аспекта одного и того же события. Чтобы речь была ясной и эффективной, язык, в свою очередь, необходим для существования языка. Систему любого языка можно определить только по его проявлению в речи. Речь не только проявляет язык, но также развивает и формирует его. Речь - это действие, то есть язык, выполняющий свою функцию, акт речи. Монологические и диалогические формы речи являются основными формами устного общения. Монолог - это обращенная к себе речь. Речь монолога - это любая конкретная идея, мысль, например информация, информация, память и так далее. Он должен представлять собой связную, связную, широкую или короткую речь человека. Диалог - это разговор двух или более людей. Диалог состоит из реплик. Диалогическая речь требует, во-первых, прямой реакции, во-вторых, диалог происходит в эмоционально-выразительной, связной речи говорящих, в-третьих, диалог связан с определенной ситуацией или объектом.

COMMUNICATION OF SPEECH AND ITS FORMS SUMMARY

The article contains information about the communicative function of speech and its forms. The article notes that language and speech are two interrelated aspects of the same event. For speech to be clear and effective, language, in turn, is necessary for the existence of language. The system of any language can be defined only by its manifestation in speech. Speech not only manifests language, but also develops and shapes it. Speech is an action, that is, a language that performs its function, an act of speech. Monologic and dialogic forms of speech are the main forms of oral communication. A monologue is a self-addressed speech. Monologue speech is any specific idea, thought, for example, information, information, memory, and so on. It should present itself as a person's coherent, coherent, broad, or short speech. Dialogue is a conversation between two or more people. The dialogue consists of cues. Dialogic speech requires, firstly, a direct reaction, secondly, the dialogue takes place in the emotionally-expressive, coherent speech of the speakers, and thirdly, the dialogue is related to a certain situation or object.

RƏYÇİ: dos.S.Abbasova